

Giriş

JOOST JONGERDEN - JELLE VERHEIJ¹

Yirminci yüzyılın başında, İngiliz gezgin, subay, fahri ataşe ve muhafazakâr politikacı Mark Sykes² Diyarbekir hakkında şunları yazmıştı:

Ahmedi Dağı'yla Diyarbekir arasındaki bölge, burada oturanlar kadar sıkıcı, hiç ilginç değil – koyu renkte, taşlı, ağaçsız; hiçbir çekiciliği yok. Yeşil ve yumuşak geçen güzel ilkbahar aylarında bile, ıssız, çirkin gözüküyor. Artık kışın ve yazın neye benziyor, hayal bile edemiyorum. Diyarbekir şehri dışarıdan bakıldığında karanlık, uğursuz bir yer. Kaşlarını çatmış burçlarıyla büyük, koyu renkli surlar (...), bütün evlerde kullanılan cenaze siyahı bazalt, insanın moralini bozuyor. Yerel sanatçılar manzaranın kasvetini beyaz taş süslemelerle biraz olsun gidermeye çalışmış ama bu bile yas mektuplarını andıran etkiyi yok etmeye ve gözü şenlendirmeye y etmiyor. Kökenleri, şehrin dışında yaşayan alt tabakadan köylülere kadar giden Diyarbekirlilerin aynı aşağı ırktan olduğu belli; ama onlardan da daha soluk ve eğri büğrüler; ister Hıristiyan, ister Müslüman olsun, hepsi aynı derecede çirkin.³

Sykes, şehri, çevresini ve sakinlerini arka arkaya sıraladığı kasvetli deyimlerle anlatıyordu: “Cenaze siyahı”, “moral bozucu”, “aşağı” vb. Ama bunun bir nedeni vardı. Diyarbekir 19. yüzyıl boyunca ağır bir bedel ödemiş, acılı ve sıkıntılı bir şehirdi. 1783'ten itibaren bir dizi Osmanlı savaşı, salgın hastalık dalgaları (1799/1800, 1815/1816, 1848 ve 1894) ve en önemlisi,

¹ Bu kitabı oluşturan bazı yazıların redaksiyonunu üstlenen ve değerli yorumlarda bulunan Andy Hilton'a şükran borçluyuz.

² Mark Sykes, Birleşik Krallık ve Fransa hükümetleri arasında, Osmanlı İmparatorluğu vilayetlerini İngiliz ve Fransız denetimi altındaki alanlara bölmeyi öngören gizli Sykes-Picot anlaşmasını hazırlayanlardan biridir. Mark Sykes, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde fahri ataşe olduğu dönemde ve öncesinde, 1905-07'de, sonra 1908-09'da ve 1913'te Ortadoğu'da pek çok kez uzun gezilere çıkmıştır.

³ Sykes, 1915: 357-8.

1895 Ermeni-Müslüman çatışması dahil, bir dizi şiddetli yerel çatışma nedeniyle bitap düşmüştü. Çeşitli siyasi seçkin grupları, iktidar ve kaynaklar için rekabet halindeydi. Yeni oluşmuş toprak sahibi sınıfla mülksüzleşmiş köylüler arasında gerilimler vardı; farklı grup ve halklar (etnik-dinî cemaatler) arasında, diğerlerinin yanısıra, yeni gelişen bir siyasi ideolojinin (milliyetçilik) etkisiyle çatışmalar şiddetlenmişti. 20. yüzyıla girildiğinde Diyarbekir kederli bir şehirdi; bazen bir umuda kapılıp ayağa kalkabiliyordu, örneğin 1908 Meşrutiyet devriminde bütün halk, Müslümanlar da Hıristiyanlar da, II. Abdülhamid rejiminin düşüşünü kutlamıştı. Başlangıçta halk arasında büyük beklentiler yaratan devrim ve ardından gelen İkinci Meşrutiyet dönemi, daha sonra siyasi baskıyla ve altüst oluşların en büyüğü olan soykırımla sonuçlanmıştı. Ermenilerin, burada çağlar boyu süren varlığı, sürgünler ve katliamlarla son bulmuş, Süryaniler gibi diğer Hıristiyan gruplar da uygulanan şiddet nedeniyle köklerinden koparılmıştı. Sayısız Müslüman askerliğini yaparken ölmüştü, açlık ve hastalıklar kol geziyordu. Sadık olmadıkları düşünülen Kürtler savaş sırasında bölgeden sürülmüştü; Anadolu'da bir Kürt ülkesini hedefleyen diplomatik girişim çabalarının başarısızlığa uğramasından,⁴ 1919-23 savaşından ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra, hükûmetle (artık Ankara'daydı ve açıkça Türk milliyetçisiydi) Kürtler arasındaki çatışma yeni bir düzeye ulaşmış ve merkezi Diyarbekir olan 1925 Şeyh Said ayaklanmasına yol açmıştı.

Bu kitabın editörleri olarak motivasyonumuz, incelenen bölgeye duyduğumuz uzun süreli bir kişisel bağlılıktan kaynaklanmaktadır. Ama mevcut tarih araştırmalarının bizi hiç tatmin etmemesi de etkileyici oldu: Bölgedeki birçok başka yer gibi Diyarbekir kendi başına bir alan olarak hiçbir zaman gerektiği gibi araştırılmadı. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başını kapsayan birçok araştırma Diyarbekir'i de içeriyordu ama hep başka, genellikle de daha geniş bağlamları kapsıyordu. Bu araştırmalardaki odak, resmî iktidarın merkezi olan imparatorluk başkenti İstanbul ve Bâbiâli veya İttihad ve Terakki gibi seçkinlerin eylemleriydi. Bu çalışmalarda imparatorluğun diğer herhangi bir bölgesi veya şehri gibi Diyarbekir de "çevre" olarak ele alınıyor ve merkezî iktidarın coğrafyası dışında kalan siyasi faaliyet büyük ölçüde ihmal ediliyordu. Bir başka eğilim de bu dönemi, sonraki gelişmelerin bir çeşit tarihöncesi gibi görmektir; bunun nedeni Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve topraklarında ulus-devletlerin ortaya çıkışıyla ilgili devasa değişimlerdi. Türkiye

4 Bkz. Olson, 1989.

Cumhuriyeti'nin kuruluşu kesinlikle bunlardan biriydi, 1923 yılı “sıfır yılı” olarak kabul ediliyor ve birçok araştırma bundan önceki döneme sadece Cumhuriyetin tarihöncesi olarak bakıyordu. Bu araştırmalara Diyarbakir de eklenebiliyordu.) Bu dönemin özelliklerine de bu nedenle, ancak geriye doğru bakıldığında anlaşılabilir, bir çeşit “olay öncesi gelişme” temelinde yaklaşılmaktaydı. Ermeni soykırımını tartışmasında da benzer görüşler etkili oluyordu, birçok yazar daha sonra meydana gelecek olayların işaret ve kanıtlarını aramaya çalışıyor, bu açıdan “işe yarar” görülmeyen unsurları yok sayan, hatta bunların sunduğu perspektiflere karşı çıkan teleolojik bir tutum benimsiyordu. Bölgenin tarihini Ermeni, Kürt, Türk vb. herhangi bir “etnik” ve “milliyetçi” gözlükle görme ve diğer sorun ve anlatılara el koyarak bunları milliyetçi söylemlerin içine yedirme eğilimi de aynı kapağa çıkıyordu.

Bu kitaptaki katkılar, Diyarbakir'in üretildiği olay ve ilişkilere odaklanmasında yatmaktadır; sonraki (ve önceki) olaylara belirleyici bir şekilde atıfta bulunmadan 19. yüzyıl sonundaki zaman dilimine özgüdür ve milliyetçi tarihyazımının sınırlarının dışına çıkmaktadır. Toplamda, bu yazılar, iki perspektifi altüst etmiş olabilir. Birincisi, dikkatin sözde merkezden, sözde çevreye çevrilmiş olmasıdır, ikincisi de sadece seçkinlerin yaptıklarına odaklanmak yerine, daha aşağı kategorilerin de çoğunu içermesidir. Ayrıca bu kitabın altında yatan yaklaşımın iki kavramın damgasını taşıdığı söylenebilir: Çokmerkezlilik ve çokeylemlilik.

“Çokmerkezlilik” toplumsal olanın tek değil birçok merkezi olduğu düşüncesine gönderme yapar. Bu görüşü izlersek, Osmanlı ve Osmanlı sonrası toplumdaki gelişmelerin, imparatorluk çapında bölgesel merkezlerdeki eylem ve faaliyetlerle şekillendiğini söyleyebiliriz. Diyarbakir bu tür merkezlerden biri, tarihin şekillendiği bir yerdir. Bölgedeki siyasi aktörler, bir bütün olarak imparatorluktaki siyasi ve toplumsal ilişkilere önemli ölçüde katkıda bulunmuştur; Diyarbakir ile başka birçok merkez arasındaki karşılıklı ilişkiler de kendi başlarına önemli hale gelirler. “Çokeylemlilik”e gelince, bu kavram da birçok aktörün etkinlik ve eylemlerinin göz önüne alındığı bir yaklaşımı ifade eder. Dikkat sadece bir grup veya sınıfa değil, bir dizi aktör ve dinamığa, ağlara ve karşılıklı etkileşimlere çevrilmiştir. Aslında yerele özgü tarih, bu türden dışlamalara doğrudan karşı çıkar. Burada dışlama coğrafi boyuttadır; bu coğrafi boyutta ne var, ne yoksa gözönüne alınmalıdır; bu tür bir dışlama düzeyi bile, merkezler arası etkileşimin hesaba katılmasıyla daha da sağlamlaşır. (Örneğin bölge dışından aktörlerin taşıdığı dış etkilerin göz önüne alınması. Bu kitapta, bir dizi aktörün eylemleri hesaba katılmıştır; bunlar

arasında devlet çapında önder ve örgütlerin yanısıra bölgesel ve yerel, kentli ve kırsal, yeni ortaya çıkan ve kaybolmaya yüz tutan lider ve örgütler, geleneksel ve modern alt gruplar, yani köylüler ve şehirli alt sınıflar, aşiret üyeleri ve milliyetçiler, ayrıca çeşitli etnik gruplaşmalar, dinî tarikatlar ve topluluklar bulunmaktadır. Bu sayede, Diyarbekir bölgesindeki gelişmelerin çok yüzölçümü bir tablosunu çizmeye çalıştık.

Bu kitaptaki yazılar, çarpıcı ve şiddet dolu olaylara odaklanmaktadır. Kitap, farklı bakış açıları –köylülerin, Hamidiye alaylarının, memurların ve eylemcilerin– ve farklı uygulamalara –toprak gasbı, iktidar mücadeleleri, şiddet ve soykırım– odaklanarak çokmerkezlilik ve çoketkinlik fikrini şekillendirmektedir. Bu aynı zamanda dikkatimizi olayların ve güzergâhların ortaya çıkmasını sağlayan bazı uygulama ve toplumsal ilişkilere çevirmemizi de sağlamıştır. Bunun anlamı, ölçek hiyerarşisinin –“yerel memurların” üstünde “vilayet”, onun üstünde “merkezi devlet”– ötesine geçmeye çalışarak bağlantıların nasıl kurulduğuna, ilişkilerin nasıl inşa edildiğine bakmaktır. Böylece, örneğin, Diyarbekir’deki toprak gasbı merkezî olarak yürürlüğe sokulup vilayetlere yansiyarak köylü direnişiyle karşılaşan yasal reformların sonucu olmadığı gibi, yerel aktörlerin bu reformlara karşı sahadaki mücadelesi olarak da görülmez. Bunun yerine, toprak gasbı uygulamasını ve köylü direnişini ya da toprak gasbına karşı direnişi bir başlama noktası olarak alırsak, birdenbire farklı aktörlerin, köylülerin, şehirli ve kırsal seçkinlerin nasıl ilişkiler kurmaya çalıştığını, kaynaklarını ve desteklerini kendi davaları için nasıl seferber ettiklerini görebiliriz. Böylece merkez ve çevre, birbirlerine karşı duran birimler olarak görülmez, birbiriyle ilişkili eylem alanları haline gelir. Bu kitapta tartışıldığı biçimiyle, dilekçe veren köylüler, tıpkı başkalarının da yapmaya çalıştığı gibi, merkezî devleti oluşturanlarla bağlantı kurmaya çalışmaktaydı. İttihad ve Terakki’nin Diyarbekir’deki eylemcileri veya Hamidiye alayları sadece daha büyük bir şeyin yerel üyeleri değil, onu oluşturan parçalardı. Madalyonun iki tarafı gibi, aynı anda hem “daha büyük bir şey” hem de “yerel” diler. Joost Jongerden, Janet Klein, David Gaunt ve Emrullah Akgündüz’ün yazılarında bu tema öne çıkar. Jelle Verheij kendi yazılarında, vilayette etkin olan aktörlerle, 1878 Berlin Konferansı’nın ardından yürürlüğe sokulan reformların, 1895’te Ermenilere karşı şiddet olaylarını nasıl ürettiğini göstermektedir. Uğur Ümit Üngör ise yazısında şöyle demektedir: “Kitle katılımı bu karşılıklı bağımlılık ve zımni anlaşmadan doğabilir: Yerel seçkinler bir iktidar tabanı oluşturmak için merkeze bağımlıdır, merkez ise soykırımı yürütmek için yerel seçkinlere bağımlıdır.”

Bir açıdan bakıldığında, çokmerkezlilik ve çokeylemlilik üzerinde durulması, gelişmelerin birbirini izlemesine dayalı zaman merkezli analizlerden, kendiliğindenliğe odaklanan mekân analizlerine doğru bir kayıştır. Merkezlere vurgu yapılması (örneğin İstanbul gelişmenin başını çekerken, vilayetlerin yani çevrenin onun ardından gelmesi ve onu yakalaması veya merkezdeki gelişmeleri sadece izlemekle yetinmesi) veya tarihin geriye doğru bakılarak açıklanması (örneğin “1923 öncesi”, “1923 sonrası” gibi), “gelişmelerin birbirini izlemesine dayalı zaman merkezli analizler” olarak adlandırabileceğimiz bir bakış açısıdır. Bu tür analizlerde, zamanın işaretinin altında mekânın sıraya dizildiğini görürüz; geriye dünya hakkında farklı bir öykü anlatılacak yer kalmaz (Massey, 2005: 82).⁵ Bu tür tarih anlatısında zaman, mekânı ağızına kadar doldurur –toplumsal, ekonomik, fiziksel veya politik, idarî alanlarda– veya analizi yapılan olay dizilerinin mantığına göre, zaman mekânı hizaya sokar. Geriye doğru baktığımızda, tarihin gelişmekte olduğu izlenimine kapılıyoruz, ama “o zamanlara” ciddi olarak bakarsak, toplumların –veya isterseniz, yerlerin– heterojen ve çoğul olduğunu, geleceğe ilişkin seçimlerin de “açık” olduğunu görürüz. Farklı güzergahlara bağlı farklı pratikler vardır; sorun hangi pratiklerin hangi “olayları” doğurduğunu, bunların nasıl “başarılı” sonuç verdiğini, bunlara götüren güzergahların hangileri olduğunu anlamaktır. Bu tarih yaklaşımı, “yer” sorununu ciddiyetle ele alır. Bu kitapta farklı pratiklere veya olaylara odaklanan çeşitli yazıların yapmaya çalıştığı budur.

DİYARBEKİR

Kitabın başında, Suavi Aydın ve Jelle Verheij’in Diyarbekir vilayetinde, hem şehir hem kırsal kesimde, devlet ve etnik-dinî gruplar hakkında giriş bâbından geniş notlar içeren bir yazısı yer almaktadır. Ancak burada, şehir ve daha geniş bölgeyle veya vilayetle ilgili birkaç söz söylemek doğru olabilir. Eskiden Kuzey Mezopotamya olan, Bereketli Hilal’de Dicle Nehri kıyısında yer alan Diyarbekir’in tarihi, eskiye uzanır. Bu eski zamanlarda çoğunlukla “Amida” adıyla bilinmekteydi.⁶ Şehir bir Arami krallığının, Yeni-Asur ve Med imparatorluklarının, sonra da Pers, Roma ve Bizans imparatorluklarının bir parçası olmuştu. Erken Hıristiyan merkezlerden biri olan Amida, Roma İmparatoru II. Constantius (Konstantios) döneminde büyüyüp güçlenmiş-

5 Ulusal(cı) anlatılar, aynı zamanda zamansal olanı da inşa etme eğiliminde olmalarına rağmen (örneğin yine “1923” durumunda olduğu gibi).

6 Bin yıl içinde, kentin adının Latinceye uyarlanmış diğer şekilleri arasında “Amad”, “Amid(i)”, “Amed(i)” ve “Media” da bulunmaktadır. Bkz. örneğin Mizouri, 2007: 24-5.

ti; İmparator şehrin çevresine yeni surlar yaptırmıştı (349). Şehir 359'da uzun bir kuşatmadan sonra Pers kralının eline geçti; onu 639'da Bekir aşiretinin de aralarında bulunduğu Müslüman Araplar izledi. Şehir modern adını da buradan aldı. 11. ve 16. yüzyıllar arasında Diyarbekir, farklı Müslüman hükümdarların denetimi altında yaşadı.⁷ Diyarbekir şehri 1515'te, bölgenin yükselen gücü olan Osmanlı (Sünni) hükümdarlarına bağlı yerel Sünni güçlerin denetimi altına girdi. 1516-17'de Mardin kalesinin düşmesinden sonra Osmanlılar Diyarbekir bölgesini tamamen fethettiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Diyarbekir şehri Birinci Dünya Savaşı'na kadar önemli bir idarî merkez olarak kaldı.

“Diyarbekir” hem vilayete (eyalet, il), hem ona bağlı bir sancağa, hem sancağa bağlı daha küçük bir kazaya, hem de vilayet merkezine verilen isimdi. “Diyarbekir” denilen bölgesel alanın sınırları ve buradaki idarî örgütlenme 19. yüzyıl boyunca sürekli değişti. 1800'lerdeki eyalet, batıdaki Malatya'dan güneydoğudaki Musul'a (bugün Irak'ta), kuzeydeki Kemah'tan (bugün Türkiye'nin Erzincan ilinde) güneyde bugünkü Suriye topraklarına kadar uzanan çok büyük bir alana yayılıyordu. Tanzimat döneminde 1867'ye kadar, Diyarbekir'e Eyâlet-i Kürdistan adı verilmişti, Bitlis ve Van vilayetlerinden bazı bölgeler de bir dönem buraya dahildi. Yapılan çeşitli idarî düzenlemeler, bölünmeleri boyut olarak gittikçe küçültme eğilimindeydi; ancak 19. yüzyıl sonundaki Diyarbekir Vilâyeti, yine de modern Türkiye'nin Şanlıurfa, Mardin, Elazığ, Batman, Siirt ve Şırnak gibi illerinin çeşitli parçalarını kapsadığı gibi, bugün Kuzey Suriye ve Irak'ta kalan topraklardan da bazı bölümleri de içine alan geniş bir bölgeydi.⁸ Berlin Konferansı'ndan (1878) sonra, Avrupalılar Diyarbekir'i altı “Ermeni vilayeti”nden biri olarak kabul ettiler; bu bölgede Ermenilerin yararına reform (ıslahat) yapılacaktı.

Zaman olarak Aydın ve Verheij'in yazısı, Berlin Konferansı'ndan önce sona ermektedir. “Kaynayan Kazan: Diyarbekir Vilâyeti'nde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not 1800-1876” başlığını taşıyan yazı, Diyarbekir bölgesinin etnik ve siyasal yapısına ayrıntılı bir giriş yapmakta ve merkezî devlet ile Diyarbekir ve çevresindeki yerel güçler arasındaki ilişkileri incelemektedir. 1800 civarında, merkezî hükûmetin bölgede pek bir nüfuzu yoktu. Aydın ve Verheij devletin Tanzimat döne-

7 11. yüzyılın sonunda, 1071'de Türk halklarının Anadolu'ya girişinin ardından, kentin denetimi Mervani Hanedanı'ndan Oğuzlara geçti. Şehir de Artuklu beyliğinin merkezi oldu. 1507'de Şah İsmail, bölgeyi bir yüzyıl boyunca Doğu Anadolu'ya hükmetmiş Akkoynululardan alarak Şii Safevi İmparatorluğu'na kattı. Ancak şehirdeki Safevi iktidarı sadece sekiz yıl sürdü.

8 Bkz. haritalar, Yılmazçelik, 1995.

mi boyunca buradaki denetimini inişli çıkışlı bir süreçte nasıl arttırdığını anlatmaktadır. Bu kitabın asıl odaklandığı dönemin öncesini ele alan yazı, yüzyılın son çeyreğindeki çeşitli gelişmelerin arka planını vermekte ve başka yazarların ele aldığı temaların birçoğuna tarihî bir giriş sağlamaktadır.

Joost Jongerden'ın "Diyarbakir'de Seçkinlerin Şiddete Dayalı Karşılaşmaları: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp ve Diyarbakir'de 20. Yüzyıl Başında Siyasal Mücadele" başlıklı yazısının konusu, iki seçkin grubu arasındaki çatışmanın doğasıdır. Bu seçkin gruplardan birine "Abdülhamidçi" diğere "proto-milliyetçi" adı verilmektedir. Yazar, çatışmanın 1890-1910 arasında Diyarbakir'in toplumsal ve siyasal hayatında derin bir etkisi olduğunu öne sürer. Seçkin grupları arasındaki çatışmadan söz ederken yazar iki görüş ileri sürer. Birincisi, bu seçkin grupların oluşması ve toplamdaki etkisinin sadece yerel bir olay olmadığıdır. Diyarbakir'deki proto-milliyetçi grubun oluşumu, Türk milliyetçi hareketinin, özellikle de İttihad ve Terakki'nin (İTC) ortaya çıkışının etkisiyle gerçekleşmiştir. Ancak, milliyetçi seçkin gruba sadece İTC'nin bir "ürünü" olarak bakmak yanlış olur. Diyarbakir'deki milliyetçi seçkin gruba katılanlar, İTC'nin kuruluşunda ve Osmanlı ideolojisinden milliyetçi ideolojiye geçişinde önemli bir rol oynamışlardır. Yerel olan merkezi veya merkez olan yereli şekillendirmemiştir: Yerelle merkezin şekillenmesi, iki yönlü bir süreçtir. Jongerden'ın ortaya attığı ikinci düşünce ise, *Hamidiye*'nin Diyarbakir'de 1895 Ermeni katliamına ne ölçüde katıldığıyla ilgilidir. Hamidiye alaylarının geniş ölçüde Ermenilerin öldürülmesine katıldığı sık sık söylenir – veya kabul edilir ama Diyarbakir'de, yazıda da iddia edildiği gibi, bu doğru değildir. Aslında Diyarbakir'de Ermenilere ve diğer Hıristiyanlara zarar veren Hamidiye alaylarının faaliyetleri olmadığı gibi, bunun tam tersi doğrudur: Ermeni ve Hıristiyanlara asıl zarar veren, Milli İbrahim Paşa önderliğindeki yerel Hamidiye alaylarının dağıtılması olmuştur. Bu kitabın başlıca temaları açısından Jongerden'ın yazısı, öncelikle yerelliğin genel gelişmelerin bir ifadesi olmaktan çok, bu gelişmeleri meydana getiren parçalardan biri olduğuna daha sonra da aşırı genellemenin yarattığı soruna dikkat çekmektedir.

Jelle Verheij "Diyarbakir ve 1895 Ermeni Krizi" başlıklı yazısında, Kasım 1895'te Ermenilerle Müslümanları karşı karşıya getiren kanlı çatışmayı incelemektedir. Diyarbakir'deki çatışma, İstanbul'daki Hınçak gösterisinden ve Avrupa'nın baskısıyla gayrimüslimler lehine reformların ilan edilmesinden sonra, bütün Doğu vilayetlerinde patlak veren benzer çatışmalardan biridir. Elde başvurulabilecek nispeten önemli miktarda birincil kaynak olmasına rağmen, bu olaylar hiçbir zaman ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Yazar hem

yabancı (İngiliz ve Fransız) hem Osmanlı metin ve belgelerini kullanarak, çatışmaları Ermenilere yapılan büyük ölçüde nedensiz saldırılar olarak gören Ermeni/Batı/Hıristiyan görüşüyle, olaylardan önce (yeni başlayan) silahlı bir Ermeni ayaklanması olduğunu iddia eden ama bunu izleyen çatışmayı görmezden gelen Osmanlı/Türk/Müslüman görüşünü karşılaştırmaktadır. Diyarbakir’de ortaya çıkanları ayrıntılı olarak inceleyen Verheij, bir Ermeni protestosu unsuru olmasına rağmen (Ermeni-Batı kaynakları bunu büyük ölçüde görmezden gelirler), Berlin Konferansı’nın ardından yürürlüğe konulan reformların ve sultana karşı yerel Müslümanların protestosunun en önemli faktörler olduğu sonucuna varmaktadır. Diyarbakir’de şehirli Müslüman halkın bir bölümüne “Jön Türkler” olarak tanımlanan bir dizi eşraf önderlik ediyordu, bunlar o dönemde açıkça sultana karşıydılar. 1895’ten sonra şiddet hiçbir şekilde Diyarbakir şehriyle sınırlı kalmadı, başka aktörlerin ve nedenlerin işin içine girmesiyle, hemen hemen bütün kırsal alana yayıldı. Diyarbakir vilayetinin her yerinde olan olayların kapsamlı bir listesini yapmaya çalışan Verheij (bkz. Ek B), kırsal alanda en önemli rolü Kürt aşiret üyelerinin oynadığını açıklamaktadır: Çoğu durumda, bunların kışkırtılmadıkları halde Ermeni ve diğer Hıristiyan kırsal yerleşimlere saldırdıkları görülmektedir. Verheij’in yazısı, birkaç nedenle yenilikçidir; en önemlisi 1895 çatışmasıyla ilgili birbirine karşıt görüşleri bağdaştırmaya çalışmakta ve Osmanlı kaynaklarını geniş bir şekilde kullanmaktadır. Yaptığı analiz de çatışmanın bugüne kadar hiç hesaba katılmayan bir dizi özgül, yerel toplumsal ve siyasal etken tarafından şekillendiğini açıklığa kavuşturmaktadır.

Birkaç yazı, yerel Hamidiye alaylarına atıfta bulunmaktadır. “Devlet, Aşiret, Sülale ve 20. Yüzyıl Başında Diyarbakir’i Ele Geçirme Yarışı” başlıklı yazısında Janet Klein, II. Abdülhamid’in, otoritesine karşı hem içeriden hem dışarıdan gelen tehditlerle başetmek için yedek bir güç olarak kurduğu, Kürt aşiret milislerinden oluşan Hamidiye hafif süvari alaylarını ele almaktadır. Janet Klein, bu aşiret milislerinin varlığıyla büsbütün alevlenen iktidar kavgalarındaki dinamiğin, Diyarbakir’in 20. yüzyıl başındaki toplumsal şekillenmesinde, merkezî bir rol oynadığını iddia etmektedir. Alayların çoğu, Ermeni devrimcilerinin faal olduğu veya Ermenilerin sınırlardan imparatorluğa gizlice adam ve silah sokmak için geçtiği bölgelerde konuşlanmıştır. Bu alayların asıl büyük gücünün Kürt aşiretlerinden oluşmasının nedeni de budur: Algılanan Ermeni tehdidinin ortasında veya buna yakın yaşayanlar, Araplar ve Türkmenler değil, onlardır. Klein, Hamidiye Alayları’nı tartışırken, Diyarbakir’e daha geniş –ama yine yerel ve vilayet çapında– bir analiz birimi, altı şark

(“Ermeni”) vilayetinden biri olarak bakmamız gerektiğini göstermektedir. Gerçekten de, vilayetle daha geniş bölgeyi birbirinden ayırmak kolay değildir, mikro-tarihlerin yazılışında, o sırada ortaya çıkan daha geniş mücadeleleri de (merkeziyetçi bir perspektiften kaçınarak) dikkate almamız, bunların hem bilgi verici olduğunu hem de yerel özellikler tarafından şekillendiğini bilmemiz gerekir. Yazar, bunu, bir Hamidiye kumandanı olmadan önce, tanınmış bir eşkıya olan, Cizreli Miran aşiretinin reisi Mustafa Paşa’nın kariyerini yakından inceleyerek yapmaktadır. Klein, yerel iktidarı ve kaynakları ele geçirmek için, aşiretler ve şehirli eşraf arasında, köylüler, efendileri ve bu yerel mücadeleleri kendi amaçları için kullanmak isteyen devlet arasında önemli rekabet ve gerilim olduğunu göstermektedir. Böylece ulusal düzlemde (imparatorluk çapında) olanlar yerel düzlemde (vilayet veya bölge çapında) olanların bir parçası haline gelmektedir, bunun tersi de doğrudur. Klein, bu tür dinamiklerin özelliklerini ortaya çıkarmamız ve tarihten “ders almamız” gerektiğini söylemektedir.

Nilay Özok-Gündoğan, “II. Meşrutiyet Devrimi’ne “Çevresel” Bir Yaklaşım: II. Meşrutiyet Sonrası Diyarbakir’de Köylü Arzuhallerinde Toprak Anlaşmazlıkları” adlı yazısında bölgedeki en acil toplumsal-ekonomik sorunlardan birine eğilmektedir: Köylülerin mülksüzleştirilmesi. Mülksüzleştirme sorunu, Tanzimat ruhunun bir parçası olarak 1858 Arazi Kanunnamesi ile acil hale gelmişti. Arazi Kanunnamesi’nin amacı vergi gelirlerini arttırmak ama aynı zamanda geniş malikhânelere sahip, yeni bir toprak sahipleri sınıfının ortaya çıkmasına yol açarak, arazi mülkiyetinin doğasını değiştirmekti. Osmanlı İmparatorluğu’nda tarım arazilerinin büyük çoğunluğu devlete aitti, bunlar, işleme hakkına sahip (bu hakkı varislerine de geçirebilen) kiracılar tarafından kullanılıyordu. Tarım arazilerinden alınan vergiler devlet tarafından toplanmıyor, üçüncü taraflara havale ediliyordu. 14. yüzyıl boyunca vergi toplama hakkı (iltizam) tımarlı sipahilere ve eşrafa verilmekteydi; bunlar parayı, Sultan’ın savaşlarına katılmak üzere asker toplayıp donatmak için kullanıyorlardı. Zaman içinde iltizam için tanınan kısa dönemler gittikçe uzadı ve varislere geçmeye başladı; toplanan vergiler de ordu donatmaya değil kişisel servet birikimi için kullanılmaya başlandı. Arazi Kanunnamesi’nin yürürlüğe girmesiyle, resmî özel mülkiyet, geniş ölçekte mümkün hale geldi. Osmanlı feodalizmi kurumsallaştı. Yerel eşraf ve zenginler topraklara büyük ölçüde el koydular, ama Özok-Gündoğan’ın köylülerin otoritelere yolladığı arzuhaller üzerinde yaptığı analizle gösterdiği gibi, topraklara el konulmasına ve köylülerin mülksüzleştirilmesine karşı sözle ve eylemle karşı çıkışlar oldu.

Yazar böylece bölgenin tarihyazımına iki yeni perspektif kazandırmaktadır. Önce belirtildiği gibi, yaptığı analiz Osmanlı yerel ve bölgesel araştırmalarında egemen olan etnisite ve din paradigmalarının dışına çıkmaktadır. İkinci olarak, köylülüğü sadece eylemin bir nesnesi olarak değil bir öznesi olarak işin içine sokmaktadır, böyle yaparak da 20. yüzyıl başında Diyarbekir bölgesinde meydana gelen köylü mücadelelerine içeriden bir bakış sağlamaktadır.

Emrullah Akgündüz, “19. Yüzyıl Sonunda Diyarbekirli Süryani Hıristiyanlar Üzerine Notlar” adlı yazısında, şehirdeki Süryani Hıristiyan cemaatlerin bir tablosunu sunmaktadır. 19. yüzyıl sonunda Diyarbekir, aralarında Süryani Hıristiyanların da bulunduğu farklı Hıristiyan cemaatlerine evsahipliği yapmaktaydı. Cemaatler, yerel tarihler için standart analitik bir bakış açısı oluştursa da şehirdeki Süryani Hıristiyanlarla ilgili hemen hemen hiçbir araştırma yoktur. Mardin koleksiyonu⁹ ve salnameler gibi birincil kaynakları kullanan Akgündüz, burada nüfus, ekonomi, eğitim, yayıncılık ve toplumsal ilişkiler açısından Diyarbekirli Süryani Hıristiyanlarla ilgili bilgimizi artırmaktadır. Bulunan bilgiler, Ermenilerden sonra Diyarbekir’deki en geniş Hıristiyan cemaati olan Süryani Hıristiyanların 19. yüzyıl sonunda gelişmekte olduğunu ortaya koymuştur. Ekonomik konumlarına ilişkin daha az bilgi vardır çünkü Süryani Hıristiyanların çalıştığı sektörleri belirlemek zordur; ancak o döneme ilişkin Diyarbekir ekonomisiyle ilgili bilgiler, başka kanıtlarla birlikte ele alındığında bu cemaatin yoksul olmadığını göstermektedir. 19. yüzyıl sonunda Süryani çocukları hem kendi cemaat okullarına hem de Osmanlı okullarına gitmektedir. Son olarak bu araştırma aynı zamanda Süryani Hıristiyanların diğer etnik-dinî cemaatlerle toplumsal ilişkilerine ve birbirleriyle ilişkilerine de eğilmektedir. Akgündüz’e göre, Süryanilerin Ermenilerle ilişkileri kilise düzeyinde dostça olmasa bile iki topluluk arasında bir işbirliği vardı. Süryani Ortodoks din adamlarının Osmanlı yetkilileriyle birlikte çalışmaya gönüllü olmasına rağmen, Süryani Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki günlük ilişkiler gerilimliydi. Süryanilerin kendi aralarındaki ilişkiler ise, Katolik olanlarla Katolik olmayanlar arasındaki ayrımın etkisi altındaydı; bu durum, Ermenilerle kilise düzeyindeki gergin ilişkiler de eklenince, Süryani Ortodoksların ayrı bir *millet* olarak kabul edilmek için uğraşmasına neden olmuştu.

David Gaunt, “Osmanlı’nın Son Döneminde Diyarbekir’de Kürtlerle

9 Mardin’de Kırklar Kilisesi’nde bulunan ve Mardin Koleksiyonu adı verilen bu metinlerde, yerel ve merkezî Osmanlı yetkili ve bürokratları arasında yapılan yazışmalar yer almaktadır.

Süryani ve Asuriler Arasındaki İlişkiler” adlı yazısında, iki cemaat arasındaki sosyo-ekonomik ve siyasal ilişkilerin gelişimine bakmakta, özel olarak “Süryaniler” veya “Asuriler”e odaklanmaktadır. (Bu terimler, Mezopotamya bölgesinde, Arami lehçelerini kullanan, yani etnik-kültürel tanım dil temelinde yapılırsa, ortak bir geçmişe sahip çeşitli Hıristiyan cemaatlerini belirtir.) Araştırmasının temelinde, Süryani/Asurilerle, Kürtlerin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki yakın ilişkisi konusundaki gözlemler yer almaktadır; ancak konu bugüne kadar uygun bir şekilde araştırılmamıştır. Gaunt makalesine, Diyarbakir’deki cemaat nüfuslarının boyutunu ve yerleşimlerini kısaca tartışarak başlar. Diyarbakir, Osmanlı vilayetleri arasında Süryani/Asurilerin en çok yoğunlaştığı yerlerden biridir. Süryaniler veya Asuriler hiçbir zaman Osmanlı nüfusunda kullanılan bir kategori olmamıştır; bu nedenle Süryani/Asuri kategorisinin oluşturduğu çeşitli cemaatler dikkatle ele alınmalıdır. Gaunt’un iddiasına göre, Süryani/Asurilerle Kürtler arasındaki ilişkiler veya entegrasyon önemli düzeydeydi; Tur Abdin bölgesindeki Kürt aşiret konfederasyonlarında Süryani/Asuri alt kesimlerin de bulunması bunu göstermektedir. Güneydoğu bölgesinde Süryani/Asurilerle Kürtler arasındaki iyi ilişkiler, bütün vilayet için geçerli değildir. Bu nedenle genellemeler veya basitleştirmeler yapmaktan (bir kere daha) kaçınmamız gerekir. Gaunt ayrıca, Süryani/Asurilerle Kürtler arasındaki ilişkilerin 19. yüzyıl boyunca hızla bozulmaya yüz tuttuğunu, 20. yüzyılın ilk yıllarında, tüfek gücündeki dengesizliğin de etkisiyle bu durumun gittikçe artan şiddete yol açtığını göstermektedir. Gaunt, iki grup arasında ilişkilerin bozulup şiddetin yükselmesinde, toprak denetimi için yapılan mücadelenin ve İTC’nin toplulukları birbirinden ayırma politikasının etkili olduğunu öne sürmektedir.

Özel olarak İTC ve genel olarak Jön Türk yönetiminin şiddet sorunuyla bağlantısı, Uğur Ümit Üngör’in kaleme aldığı son yazının odağında yer almaktadır. Üngör, “Felâketlerle Dolu On Yıl (1915-1925) Ermeniler ve Kürtler” başlıklı yazısında, Ermenilere karşı kitle şiddetinin Jön Türklerin ulus-devlet kurma programıyla bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Bu siyasi programa göre heterojen bir alan olan imparatorluğun, Sünni-Türk nüfusun anavatanı haline dönüştürülmesi öngörülmüştür. Bu dönüşüm sürecinde “öteki” konusundaki seçimler, asimilasyondan yok etmeye kadar uzanır. Üngör, yukarıdan (devlet) gelen yönlendirmeye, yerel girişimler (vilayetler) arasındaki gerilim eksenini sorunuyla veya başka türlü söylersek, merkezî ve çevresel perspektifler arasındaki gerilimle ilgilenmektedir. Üç aşamayı birbirinden ayırır: Halkın kategorize edilerek soykırımın öznesi haline getirilmesi; kıyım ve şid-

det dinamiği; saldırgan, hayatta kalan ve kenarda duranın soykırımdan sonra birlikte yaşama şekli. Bu araştırmadan çıkan önemli bir sonuç, şehir seçkinlerinin Diyarbakır'de şiddetin yoğunlaşmasında önemli bir faktör olduğudur. Şehir ve vilayet, siyasal ve ekonomik gücü ele geçirmek için verilen vahşi bir savaşa sahne olmuştur, bunların arasında İstanbul'da devletin denetimini 1908'de ele geçiren İttihad ve Terakki'nin yerel şubesi de vardır. İttihadçıların İstanbul'daki başarısı, Diyarbakır'de yerel (bölgesel) düzeyde devam etmekte olan ve gittikçe şiddetlenen rekabette belirleyici bir avantaj haline gelmiştir. Yazara göre soykırım, kendi çıkarlarının peşinde koşan saldırganlar tarafından da bir fırsat olarak görülmüştür.

Özgül konular ve bazı kaynak malzemeleriyle ilgili daha fazla bilgi, kitabın eklerinde yer almaktadır. Ek A'da, Jelle Verheij'in çıkarmaya çalıştığı Diyarbakır vilayetindeki bütün gayrimüslim köylerin listesi yer almaktadır. Bu köyler, etnik-dinî oluşumları, idarî ilişkileri, eski ve yeni isimleriyle verilmiştir. Tartışmaların çoğu etnik ilişkiler ve nüfus rakamlarına odaklandığı halde, vilayetteki yerleşimin eksiksiz bir tablosunu çizmek için çok az çaba harcanmış olması şaşırtıcı olduğundan, bu ekin kitaba yapılmış önemli bir katkı olduğuna inanıyoruz.

Bu kitapta yer alan yazıların çoğunun bugüne kadar nadiren araştırılmış konuları ele aldığı açıktır. Dolayısıyla bunların içerdiği bilgi, analiz ve görüşlerin, ilgili sorunlarla ilgili son söz olarak görülmesi doğru olmaz. Doğal olarak, ele alınabilecek, bugüne kadar araştırılmamış başka birçok konu da kitapta yoktur. Son olarak yazarlar, açıklanan genel perspektifler dışında başka bir bağlayıcı kurala tabi tutulmamıştır. Dolayısıyla, yazıların içeriği konusunda son sorumluluğun bu kitabın editörlerine değil yazarlarına ait olduğu belirtilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdul-Rahman Mizouri, "Udday bin Musafir Al-Kurdy Al-Hakary is not an Umayyad", çev. Fehil H. Khudeda, *Lalish* 27, Bölüm 2, 2007.
- Massey, Doreen, *For Space*, Sage Publications, Londra, 2005.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.
- Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and The Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, University of Texas Press, Austin, 1989.
- Sykes, Mark, *The Caliphs' Last Heritage*, MacMillan and Co., Londra, 1915.